

3 NOVÉ POHLEDY NA ČESKÝ A MORAVSKÝ KNIHTISK 15. STOLETÍ

Jména západoevropských prototypografů i léta jejich činnosti jsou díky archivním pramenům a příznakově formulovaným explicitům vesměs známá. Naopak v dějinách českého knihtisku – stejně jako polského, slovenského a rakouského – můžeme postihnout zajímavou shodu, týkající se chabého povědomí o počátečním rozšíření. Jména řemeslníků působících na těchto teritoriích neznáme, takže moderní inkunábulistika pracuje s náhradními pojmenováními.

Dle dnešních znalostí datovaných prvotisků se za kolébku českého knihtisku považuje katolická Plzeň, kde od 1476 působil pravděpodobně v Bamberku vyučený, ale jinak neznámý **Tiskař Arnoštových Statut**. Přijmeme-li tento rok jako terminus post quem, pak se Čechy v chronologii šíření knihtisku evropskými zeměmi nalézají zhruba na jedenáctém místě. Časnější dataci příchodu knihtisku do Čech být jen nepřímo, avšak dost důvěryhodně dává zapravdu univerzitní mistr a administrátor podobojí Václav Koranda ml. Jeho výtky „skrže impresory věrné knězie tupíš“, obsažená v autografním Manuálu z doby okolo 1473, naznačuje, že ještě před existencí dílny Tiskaře Arnoštových Statut se na teritoriu Čech mohli pohybovat dnes zcela nepovědomí kočovní tiskaři angažovaní jednotou bratrskou.

Datace nejstarších projevů knihtisku v **Čechách** rokem 1476 není přijímána bez výhrad. Někteří domácí badatelé nepovažují datovaná latinská *Statuta* Arnošta z Pardubic z roku 1476 zároveň za nejstarší v Čechách tištěnou publikaci, nýbrž na první místo kladou českou *Kroniku trojanskou*, vytištěnou v Plzni údajně již roku 1468. Nelze však přehlédnout, že diskuse o dataci Kroniky byly vesměs zabarveny nacionálně a měly většinou jen spekulativní ráz. Vždyť kladná odpověď na otázku po prvenství Kroniky by pro postavení Českých zemí vůči Evropě měla kardinální dosah, neboť nás v chronologii knihtisku vynesla hned za Německo a Itálii na vynikající třetí místo (1468).

Dalšími českými středisky, v nichž knihtisk zapustil během 15. století kořeny, byly Vimperk (1484 Johann Alacraw), Praha (1487 Tiskař Žaltáře, od 1488 Tiskař Pražské bible, od 1492? Tiskař Korandy) a Kutná Hora (1489 Martin z Tišnova). Zatímco Vimperk sehrál v českém knihtisku a knižním obchodě jen roli marginální a zatímco Kutná Hora řemeslo obnovila až 1713, Praha se stala od dob Tiskaře Žaltáře (dle Jaroslava Vobra totožného s Martinem z Tišnova) přirozeným centrem českého knihtisku již během 15. století. Takřka s jistotou bychom měli předpokládat, že všichni průkopníci řemesla získali potřebnou praxi a zkušenosti už předešle. Jinak by jen těžko profesní dráhu zahajovali tak obtížnými projekty, jakými byla Kronika trojanská, Bible pražská 1488 či Bible kutnohorská 1489.

Počátky knihtisku na **Moravě** mohou být spjaty s olomouckým biskupstvím, které z Benátek patrně pozvalo roku 1486 německého tiskaře **Konrada Stahela**, k němuž se (nejpozději 1491) přidružil krajan **Matthias Preinlein**. Jako místo podnikání nebyla zvolena Olomouc, sídlo biskupa a přirozené centrum Markrabství, nýbrž Brno. První známá kniha *Agenda Olomucensis*, vydaná zde ještě bez uvedení jmen tiskařů, je datována 1486, takže Morava stojí v chronologii šíření knihtisku evropskými zeměmi na pozici sedmnácté. Z anonymity oba výrobci vystoupili až počátkem 90. let, kdy spolupracovali na dnes známém devátém tisku, jímž byl latinský *Ostřihomský misál* 1491, který je v našem starším knihtisku snad jediný produkt sloužící výlučně potřebám zahraničního regionu. Stahel po 1499 beze stopy z Moravy mizí. Preinleinova činnost pokračovala samostatně roku 1499 v Olomouci. Vedle této po Brně druhé moravské oficíny hostila Olomouc během 1500 – 1502 ještě třetí tiskárnu, kterou otevřel Němec Konrad Baumgarten, příšlý sem z Gdaňska. Po Baumgartenově odchodu z Olomouce

do Vratislavi a po skutečně epizodním účinkování rakouského tiskaře Libora Fürstenheina rokem 1504 nejstarší etapa knihtisku na Moravě končí.

V Čechách před rokem 1500 působilo tedy na čtyřech místech dle dnešních znalostí postupně 7 tiskařů (chebský rodák Johann Sensenschmidt pracoval v cizině a pražský původ Prokopa Waldvogela je nejasný). Činnost těchto sedmi řemeslníků je doložena celkem 39 bibliografickými jednotkami: 20 pochází z pražských dílen, 15 vzniklo v Plzni, 3 ve Vimperku a 1 v Kutné Hoře. Z Moravy je dnes doloženo 23 úplných či fragmentárních prvotisků z Brna a 3 z Olomouce (zde se 2 dochovaly z Preinleinovy a 1 z Baumgartenovy živnosti). Měřítkem kapacity řemesla lze tak naše poměry nejspíše přirovnat ke knižní výrobě Portugalska a Polska. Ostatní státy, do nichž bylo řemeslo zavedeno již během 15. století, vykazují kvantitativní údaje odlišné (např. v Itálii tiskárny na 80 místech vyprodukovaly asi 9.800 bibliografických jednotek, v Německu na 60 místech 8.400 či ve Francii na 40 místech asi 5.000). Porovnáním součtu prvotisků z Čech (39) a prvotisků z Moravy (26) s dnes známým obrazem celkové knižní produkce 15. století (26.550 bibliografických jednotek) zjistíme, že České země se na úhrnném objemu podílely asi 0,24% (tiskárny v Itálii vyprodukovaly dle dnešního povědomí 37% z celkového počtu, Německo 32%, Francie 19% a sousední Polsko 0,11%).

Knihtisk v Čechách a knihtisk na Moravě vykazuje značnou nerovnoměrnost vyplývající z odlišností náboženských, politických, kulturních i řemeslných. Srovnáme-li vývoj českého knihtisku s Moravou, zjistíme, že moravská prvotiskařská éra vykazuje více podobností se Slovenskem nežli s Čechami (existoval-li 1477 – 1480 bratislavský latinskojazyčný knihtisk, pak jen díky kvalitnímu importu z Itálie). Také do Brna byl knihtisk importován z Benátek na značně vyšší technické úrovni nežli na všechna čtyři místa v Čechách. Moravská prvotiskařská produkce měla dle jazykového hlediska nadnárodní ráz, podtržený nadto zahraničním tiskovým písmem zvaným rotunda (24 publikací bylo tištěno latinsky a 2 německy). Také žánrová skladba moravských prvotisků se od českého modelu značně liší. S jedinou výjimkou není zde vůbec zastoupena beletrie, která je naopak typická pro dílny v Čechách. Plnou třetinu produkce tvořily však donáty a almanachy směřující (ostatně jako většina na Moravě vyrobené literatury) k zákazníkům v Polsku, Uhrách a pravděpodobně i Rakousku.

Z uvedených 39 titulů, které opustily tiskárny na území Čech, je pouhých 5 tištěno latinsky, a to ještě během nejstarší etapy 1476 – 1484. Ostatní tituly vycházely jen v národním jazyce. Jejich objem vůči celkové soudobé produkci Čech činil neuvěřitelných 87%. Tak vysoké zastoupení národního jazyka nevykazuje knihtisk žádné jiné země před rokem 1500. Příčiněním Williama Caxtona se této situaci poněkud blíží jen frekvence angličtiny v Anglii (58%). Časnost projevů češtiny přitom dobře vynikne srovnáním se vstupem jiných národních jazyků do knihtisku sousedních krajin: v Polsku se první polsky tištěná kniha objevila až roku 1513, česká kniha na Moravě údajně 1527, v Maďarsku se tisklo maďarsky poprvé od 1541 a na Slovensku byl domácí jazyk uveden 1581.

Drtivá část produkce prvotiskařů z Čech směřovala tedy k české četoucímu domácímu publiku a s ohledem na silné postavení češtiny snad i do historických území Lužice, Slezska a tzv. Horních Uher. Kontinuita mezi rukopisně šířenou tvorbou a prvotisky však ve srovnání se zahraničím nebyla udržována důsledně, neboť domácí dílny s výjimkou Bakalářovy větší část starší české literatury, ať už původní či překladové, ignorovaly. Snad se tak v některých případech dělo z důvodů ideových (Hus, Chelčický, Štítýn). Jistě však širšímu pokrytí literárního terénu bránila omezená kapacita domácího řemesla. Rigidně budovaný ediční model nemohl

být tedy zcela identický s vydavatelským profilem zahraničních dílen. Chyběli totiž antičtí klasikové, netiskla se patristická či scholastická literatura ani zahraniční projevy raně renesanční a humanistické literatury (zde může být vzpomenut kupříkladu Boccacciův Decameron, který se v úplnosti k českému čtenáři dostal až 1885). Postrádáme také novinové zpravodajství. Ve srovnání s Moravou, kde se prostřednictvím jednolistových tiskovin šířily alespoň texty náboženské a školní, u nás toto médium zůstalo až do vystoupení Mikuláše Konáče vyhrazeno pouze minucím. Také z hlediska frekvence žánrů jsme vystačili s minimem (postrádáme kupř. odpustkový list, gramatiku, herbář, mapu, rétoriku, slovník a všechny ostatní projevy naukové literatury). Rovněž přesun rukopisně šířené domácí středověké literatury do sféry tištěného tradování nebyl navzdory úspěšné zahraniční praxi nijak důsledný. Za mnohé stačí připomenout příklad jediný, totiž Polův cestopis Milion, který se do kontextu české literatury včlenil už kolem roku 1400, kdy šlo o jeden z prvních překladů do národního jazyka a do slovanského vůbec. Polův Milion však zaležel v rukopisu a tiskem byl publikován teprve 1902. Stávalo se také, že kvalitní rukopisy cestu k tiskařům naopak vůbec nenašly. Jde tu především o nejstarší znění Erasmovy Chvály bláznovství (latinsky tiskem 1509) v národním jazyce (česky asi 1511, opis do sborníku 1513), které si na tištěné vydání počkalo až do roku 1864. Je proto nepochybné, že k hlubší recepci nově vznikající renesanční a humanistické literatury nebyly snad s výjimkou plzeňského Bakaláře naše malé, rigidním utrakvismem sevřené tiskárny na sklonku 15. století myšlenkově ještě připraveny a domácími intelektuálními kruhy ani širším publikem motivovány.

Zjevné kontakty brněnských prvotiskařů na humanisty Stanislava Thurza, Jana Filipce a budínského nakladatele Theobalda Fegera jakož i na vídeňského Johanna Winterburgera, který pracoval ve službách Celtisova kroužku, svědčí sice o jistém náskoku Brna před Prahou, ale po 1504, kdy moravské řemeslo přestalo na dlouhou dobu existovat, se efekt těchto vazeb vytratil. Poněvadž univerzita v Praze humanistická studia ještě nepěstovala, mistři mohli tiskařům poskytovat nanejvýše dobře placené kalendářové výpočty pro veneseckí. I přes národnějazyčný apel Viktorina Kornela ze Všehrd tak neustále přetrvával deficit domácích autorů, překladatelů nebo editorů, který naši slovesnou kulturu zatěžoval vlastně až do doby rudolfínské. Velmi dobře to vidíme na naukové literatuře. Základní důvod, proč hrstka domácích vědců zveřejňovala své traktáty o hudbě nebo balneologii německy či latinsky v Německu, spočíval ve snaze proniknout prostřednictvím kvalitnějšího řemesla, prestižnějších výrobců i spolehlivějšího trhu k širšímu, nadnárodnímu učeneckému fóru.

Z tohoto zorného úhlu nesmí tedy překvapit nesoulad domácí vydavatelské praxe s cizinou. Cicero, Bonaventura, Augustinus, Justinian, Bartolus de Saxoferrato, Vergilius, Aristoteles a Johannes Gerson – to je osm sestupně seřazených nejvydávanějších a nejčtenějších autorů knihtisku druhé poloviny 15. století, z nichž se však v našich dílnách neuplatnil ani jeden. Přesto však se u nás tato starověká, středověká i raně novověká latinská či německojazyčná literatura četla, jak ukazují libráře katolíků i utrakvistů. Zasloužil se o to mohutný import z Norimberku, Kolína a Lipska. Podnikatelsky i technicky slabý domácí knihtisk s naprosto nerozvinutou knihkupeckou a nakladatelskou sítí byl však silnou zahraniční konkurencí odsunut na vedlejší kolej. Nezbyvalo nic jiného než importu čelit vlastní taktikou. Tiskaři narození a pracující v Čechách počali rozmnožovat pouze jazykově české texty, jimž import nekonkuroval, a latinské či německé brávali na milost až někdy po roce 1516. Když poválečné generace badatelů zkoumaly takzvaný národní humanismus, hegemonní ráz češtiny byl vysvětlován z laicizačních snah husitství a národnostního složení čtenářské obce. Jak je nutné

přihlížet i k ekonomickým aspektům knižní kultury, dokazuje a vice versa situace v Brně. Zde pracovali pospolu dva Němci, kteří nebyli s to vykrývat mezery v importu češtinou, a proto se přizpůsobili žánrově. Celých 66% vlastní produkce zaměřili na mluvnické donáty, nástěnné kalendáře a indulgencie – čili na latinské jednodlistové drobnosti, které nikdy a nikde nebývaly předmětem exportu, neboť dovozcům nesly pramalý zisk. Importem modifikované řemeslo zůstalo v Českých zemích sice naživu, ale platilo tvrdou daň: latinskojazyčný knihtisk z Moravy byl až na několik uherských lukrativních objednávek vtěsnán do role příležitostného rozmnožovatele „nižší“ literatury a výrobky z Čech kvůli řečové bariéře zase nebyly pro mezinárodní trh atraktivní, takže ani nemusely soutěžit s konkurenčním zbožím z ciziny. Muselo uplynout takřka sto let, než knihtisk Českých zemí získal kosmopolitnější ráz a počal se v rudolfínské době prosazovat i směrem do zahraničí.

Pouto mezi minulostí a přítomností tvořila u nás stejně jako ve Francii a Anglii bastarda, adaptovaná pro účely knihtisku z domácí rukopisné tradice. Českou bastardu jako jediné písmo domácího původu definitivně vytěsnil ve 20. letech 16. století německý švabach, jímž ostatně pracoval už 1493 Tiskař Korandy. Zatímco Francie a Anglie akceptovaly již během 15. století pro tisk národního jazyka antikvu, čeští tiskaři stojící pod kulturním vlivem Německa ji dokázali přijmout jen jako písmo latinských textů, a to až v polovině první dekády 16. století (Mikuláš Konáč). Švabach a fraktura, kterou do Čech uvedl roku 1540 Bartoloměj Netolický, se pak vyjma spíše nahodilých pokusů o změnu typografického úzu staly do 80. let 18. století jedinými písmi obvyklými pro sazbu jazykově českých textů. Nejstarší dnes známá, ač pouze dvoulistem zachovaná publikace s ilustracemi je připisována Tiskaři Pražské bible a pochází asi z roku 1488. Zhruba v téže době připravil Konrad Stahel nejstarší ilustrovaný prvotisk moravský. Zatímco valná část moravských ilustrací má původní ráz (např. monogramista HF nebo Konrad Baumgarten), inspiračním zdrojem zjednodušených nápodob pro české prvotisky se stala knižní produkce Ulmu, Augsburgu a zejména Kobergerovy tiskárny v Norimberku.

Nejnáléhavější otázka starší i moderní české inkunábulistiky souvisela vždy s ***Kronikou trojanskou***, první známou knihou vytištěnou domácím jazykem na našem území, a to s největší pravděpodobností v Plzni u Tiskaře Arnoštových Statut. Východiskem Kroniky je latinská próza „Historia destructionis Troiae“, kterou ve 13. století napsal Guido de Columna jako parafrázi starší francouzské veršované skladby. Český překlad latinského znění byl pořízen již v druhé polovině 14. století. Problém s identifikací tiskařské dílny, z níž český překlad vyšel, vyřešil již Josef Dobrovský, který jako první na základě srovnání tehdy známých domácích prvotisků umístil Kroniku hypoteticky do Plzně. Tato atribuce nikdy žádný podstatný spor nevyvolala a byla také nově potvrzena vědeckou analýzou přední české badatelky Emmy Urbánkové.

Naopak problémy nastaly s datováním, neboť do diskusí se zjevně či skrytě promítalo nacionalistické a protiněmecké pojetí českého knihtisku. Diskuse se dlouho zužovaly na dvojí možnou interpretaci explicitu „od narození syna Božieho počínáme 1468“, respektive na otázku vzájemného poměru prvotisku k jeho přímé předloze. Ta byla zjištěna v takzvaném oseckém rukopisu Kroniky trojanské (dnes Knihovna Národního muzea). Emma Urbánková pečlivým srovnáním oseckého rukopisu a prvotisku jednoznačně potvrdila Dobrovského skeptický náhled na rané datování Kroniky. List, na němž se v prvotisku nachází jediná tištěná iniciála, je v rukopisu dochován jen malým útržkem. Z rekonstrukce chybějícího textu Urbánkové vyplynulo, že již v předloze byla umístěna iniciála, jejíž postavení sazeč respektoval. Podle rukopisu byl též zhotoven štoček tzv. ozdůbky Kroniky trojanské. Srovnáním Urbánková

dále dokázala, že sazeč omylem vynechal celou stranu rukopisu, kterou pak vysadil jiným písmem a otiskl na takzvaný kartón, vevázaný k první složce. Stejně tak Urbánková v prvotisku objevila chybějící text odpovídající jedné ze závěrečných řádek rukopisu (sazeč ho celý přehlédl). Tyto odlišnosti pak dovolily formulovat konečné stanovisko o závislosti prvotisku na oseckém rukopisu, jehož datovaný explicit byl při sazbě mechanicky převzat (to v praxi tehdejších sazečů nebyl jev nijak výjimečný).

Poněvadž se nezdá být pravděpodobné, aby rukopis i všechny technologické fáze tisku byly provedeny v jediném roce 1468 současně, posunula Urbánková vznik Kroniky nejprve do počátku 70. let. Výsledky zevrubného typologického průzkumu všech českých prvotisků, provedeného Urbánkovou o několik let později, nakonec vynutily další posun datace, a to až za datovaná Arnoštova latinská *Statuta* (Plzeň 1476) a *Agendu Pragensis* (Plzeň ca 1476-1479). Badatelka totiž nově zjistila, že k sazbě Kroniky bylo mezi bastardu vmíseno šest tiskových písmen z textury mladší Agendy. Zjištění ji přivedlo k revizi dosavadní chronologie nejstarších prvotisků. Ta vyzněla ve prospěch Statut 1476 jakožto první známé knihy tištěné v Čechách a zároveň ovšem v neprospěch Kroniky vydané až po roce 1476.

Odsunutí jazykově českého díla, vesměs klasifikovaného do té doby jako první kniha domácího knihtisku, až za dílo latinské našlo během domnělého 500. výročí roku 1968 své zastánce, avšak vyvolalo také vlnu nesouhlasu. Z oponentů zazněl nejsilněji hlas Pravoslava Kneidla (1976), jenž na základě srovnání interpunkce oseckého rukopisu a plzeňského tisku zformuloval hypotézu, že sazba Kroniky vznikla ještě před rubrikováním rukopisu, čímž se výroba tisku měla výrazně posunout k roku 1468. Pro starší původ nachází tentýž badatel i několik dalších opor. Zejména mělo jít o datování filigránu (spíše 60. než 70. léta) a o techniku sazby. Tu komparuje s Albrechtem Pfisterem a uzavírá, že tento bamberský typograf mohl být učitelem plzeňského prvotiskaře. Dle Kneidla je písmo Kroniky na rozdíl od ostatních českých nejstarších tisků řezáno začátečníkem. Z toho Kneidl dovedl, že pod novodobým označením Tiskař Arnoštových Statut (Urbánková) se mohou skrývat vlastně řemeslníci dva: na jedné straně Pfisterův prozatím bezejmenný vyučenec a původce Kroniky z roku 1468 a na druhé straně jeho neznámý, ale schopnější žák, který se před vydáním Statut 1476 osamostatnil a v jejich explicitu tuto skutečnost zdůraznil údajem „de impressione nova“. Aby Kneidl oproti Urbánkové ještě více podpořil rané datování Kroniky do doby před vznikem Agendy, vyslovil hypotézu, že písmo této liturgické příručky existovalo již dříve, a to díky vazbám plzeňského tiskaře na Pfisterovu bamberskou dílnu. Ve stati o prvotiscích (Bohatcová a kol. 1990) nakonec Kneidl své domněnky zformuloval takto: texturou, která je dnes spojována s Agendou, byl v Plzni již před 1468 tištěn dnes neznámý prvotisk, z jehož sazby se šest majuskul ocitlo v Kronice 1468, a teprve po 1476 písmo v kompletní sestavě posloužilo při výrobě Agendy. Tento konstrukt představuje však ojedinělý názor, jímž se bádání o dataci Kroniky ani zdaleka neuzavírá. Pořád totiž přinejmenším chybí nový, důvěryhodnější rozbor filigránů, který zahraničním inkunábulistům pomohl vyřešit už ne jeden vleklý problém.

Bibliografická evidence domácích prvotisků spolu s badatelským zájmem o Kroniku trojanskou fatálně upozadily studium **bohemikálního knihtisku v zahraničí**. Zatímco nejstarší projevy jazykově českého knihtisku z ciziny jsou doloženy až počátkem 16. století, cizojazyčná bohemika jsou silně doložena už před rokem 1500. Patří sem především tiskařská bohemika čili produkce českých a moravských tiskařů v cizině: moravský Němec Valentin Fernandez v Lisabonu, Matthias Moravus rozený v Cetkovicích u Moravské Třebové a působící v italském

Janově a později v Neapoli, chebský rodák Johann Sensenschmidt v Norimberku (zda lze k těmto osobám přiřadit i údajně pražského zlatníka a pasíře Prokopa Waldvogela působícího v Avignonu, s jistotou nevíme). Od tiskařských bohemik je třeba odlišit několik desítek autorských a stovky obsahových bohemik, které vznikly prací tiskařů nečeského původu. Část z této jazykově latinské a německé tvorby měla díky aktuálnímu obsahu a renomé autorů nadnárodní ráz. Ostatní publikace objednala domácí katolická církev pro vlastní potřeby.

Zatímco podchycení těch bohemik, jejichž autoři, překladatelé či editoři se na historickém území Čech narodili anebo působili, je sice náročné, ale ještě zvládnutelné, soupis prvotisků obsahem spjatých s domácími reáliemi přináší značné problémy kvantitativního rázu (mimo jiné sem aspirují takřka všechny zahraniční historie a kroniky, nebo většina náboženských polemik). Právě v tom spočívá jeden z důvodů, proč podrobný přehled zahraničních bohemik 15. století u nás dosud chybí a je suplován jen několika materiálovými statěmi.

Patrně nejstarším cizojazyčným bohemikem tištěným v zahraničí je ilustrovaný traktát Jana ze Žatce (též Jan ze Šitboře čili Jan z Teplé) *Ackermann von Böhmen* (Bamberg? ca 1463), který s ranými knižními ilustracemi připravila dílna Albrechta Pfistera. Zahraniční publikum samozřejmě zajímal náboženský vývoj Čech. Takzvaná „causa Bohemica“ zaměstnala mnohé sazeče textů Pia II., Poggia Florentina, Hilaria Litoměřického, Ulricha Richentalaj. V Lipsku vyšlo jakožto nejstarší lékařský tisk českého původu latinské naučení Zikmunda Albíka z Uničova, sepsané už okolo roku 1422. Při sestavování pranostik se v témže městě výrazně uplatnil Václav Faber z Budějovic. Liturgickou literaturu českým kněžím a na Moravu dodával Johann Sensenschmidt. Nákladem Petera Dracha ml. vyrobil nejprve Olomoucký misál (Bamberg 1488) a o rok později dodal Pražský misál (Bamberg 1489). Na tisk bohoslužebných příruček byl často kontrahován též Georg Stuchs. Pro pražské arcibiskupství připravil několik Breviářů a Misálů (Nürnberg 1498, 1503 a 1508). Pro Moravu dodal Olomoucký misál (Nürnberg 1499). Patrně jediným domácím autorem publikujícím během 15. století v Itálii byl humanista Augustinus Moravus (Käsenbrod).